

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ӨНЕР
SOCIAL AND HUMAN SCIENCES AND ART
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ И ИСКУССТВО

FTAХР 18.41.45

Ш.Т. Есиркепова¹

*¹Қазақ ұлттық хореография академиясы
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)*

**ҚАЗАҚСТАН КОМПОЗИТОРЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА
ПРЕЛЮДИЯ ЖАНРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ**

Аннотация

Бұл мақалада Қазақстан композиторлар шығармалығында прелюдия жанрының пайда болуы, қалыптасуы және дамуы қарастырылады.

Прелюдия жанрын бейнелік, мазмұндық, құрылымдық, музыкалық тіл жағынан талдай отырып, оның өзіндік ерекшеліктерін айқындалған. Қазақстан композиторлар арасынан Ғ.Жұбанова, Қ.Қожамьяров, Т.Қажғалиев, Н.Меңдіғалиев, Ж.Тезекбаев, Б.Аманжоловтардың прелюдияларын тереңірек қарап, олардың әрқайсысының стилистикалары, шығармашылық құралдары, көркем ой тұжырымдамаларының құрылу амалдары көбірек анықталады.

***Түйінді сөздер:** прелюдия, Қазақстан композиторлары, бейнелер, әуендер, күй, форма, фактура, епін, штрих.*

Ш.Т. Есиркепова¹

*¹Казахская национальная академия хореографии
(Нур-Султан, Казахстан)*

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЖАНРА ПРЕЛЮДИИ В
ТВОРЧЕСТВЕ КОМПОЗИТОРОВ КАЗАХСТАНА**

Аннотация

В данной статье рассматривается появление, формирование и развитие жанра прелюдии в творчестве казахских композиторов.

Определение жанра прелюдии дается через характеристику образности, содержательности, структурности и фактурности в целом. Наиболее пристально анализируется стилистика, креативные средства и концепция казахстанских композиторов Г.Жубановой, К.Кужамьярова, Н.Мендигалиева, Ж.Тезекбаева, Б.Аманжолова.

***Ключевые слова:** прелюдия, композиторы Казахстана, образы, мелодии, кюй, форма, фактура, темп, штрих.*

Sh.T. Yessirkepova¹

*¹The Kazakh National Academy of Choreography
(Nur-Sultan, Kazakhstan)*

THE EMERGENCE THE DEVELOPMENT OF THE PRELUDE GENRE IN THE WORKS OF KAZAKHSTANI COMPOSERS

Annotation

In this article, the appearance, creation and development of the prelude genre among Kazakh composers is discussed. The article discusses the emergence and the development of the prelude genre in the works of Kazakhstani composers.

The specification of the prelude genre is presented through the characteristic of imagery, content, structure and texture. The stylistics, creative means and the concepts of prelude genres of Kazakh composers G.Zhubanova, K.Kozhamiarov, N.Mendigaliev, Zh.Tezebayev and B.Amanzholov are analyzed most closely.

Key words: *prelude, Kazakh composers, images, kui, form, texture, tempo, hatch.*

XX ғасырдың екінші жартысы – Қазақстандағы фортепиано өнерінің биік шыңға шығу кезі. Оның өкілдері – композиторлар, орындаушылар және педагогтары – қазіргі ұлттық фортепиано репертуарына көптеген өзіндік үлестер қосты.

Қазақстанда фортепиано шығармашылығы XX ғасырдың 20-шы жылдарында құрылып, жылдам дами келе осы ғасырдың соңында шығармашылық кемелденген дәрежесіне жетті.

XX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан композиторларының шығармашылығында камералы-аспаптық, соның ішінде фортепиано музыкасы кеңінен дамыды.

Камералы-аспаптық музыканың бастапқы құрылу кезінен бастап-ақ оның миниатюраға жақын болуы байқалады. Ол бағдарламалы пьеса ретінде ұлттық бейнелерді ашып, фольклордың бай әлемін, шығыс әлемін тануымен бірге қазақстандық музыка және оның жаратушыларының бейнелеу мүмкіндігін көрсетеді. Н.Шахназарованың айтуынша, еуропалық жанрға халық әуенін енгізу жас ұлттық мектептер үшін өте күрделі міндетті тудырады. Композициядағы ережелер, қатал заңдылығы жоқ еркін құрылым мен мазмұндары жанр сияқты миниатюралардың ерекшелігі композиторлық ойдың алға ұмтылуына жол қойды.

Фортепиано миниатюраларын қарай отырып, «кіші формалы» шығармалардың бес жанрлық түрлерін бөлуге болады.

Бірінші топ – қазақ өнерінде камералы-аспаптық жанрында бірінші үлгі болған әндер мен күйлердің фортепианоға өңделген шығармалары болып табылады. Мазмұны және формасы жағынан алғанда бірінші өңдеулер аспапты пьеса болып келеді.

Екінші топ – ең көп таралған түрі. Бұл бейнелі атамаларға ие программалы пьесалар. Бұл қатарда ең көрнекті орынды иеленетін кіші формадағы шығармалар: Н.Мендіғалиевтің «Домбыра туралы

аңызы», «Степь», А.Жұбановтың «Қызыл қайыңы», Қ.Қожамьяровтың «Жаңбыр», «Күншуақ», «Бәйге» атты пьесалары, А.Сағаттың «Талшын», «Тойбастар» және т.б.

Авторлық ән-пьесалар мен ән-билер үшінші жанрлық топты құрайды. Бұл топқа А.Жұбановтың «10 тәжік биі» (1941-1945), қазақ билері «Саранжап» және «Көроғлы» (1943), «8 қазақ биі», «Ақжелең биі», М.Сағатовтың «Әлия» балетінен ауылдастар биі, Х.Әбілжановтың «Көктем вальсі» және т.б.

Төртінші топ балаларға арналған миниатюраларды қамтиды. Балаларға арналған пьесалар міндетті түрде цикл түрінде топталған.

Қазақстанда бесінші топ әртүрлі мазмұндарға толы, жанрлық сипаты европалық музыкамен байланысты шығармалар. Бұл топқа прелюдиялар, ноктюрндер, токкаталар, экспромттар, серенадалар, «сөзсіз әндер» (песня без слов) және т.б. кіреді. Осы жанрлық топтардан біз прелюдияны қарастырамыз. С.Михаиловтың ойынша, прелюдия жанры «наименее детерминированный. Это и предопределило, очевидно, их плодотворное творческое претворение в атмосфере новых эстетических и стилевых тенденций XX столетия» [1, с.122]. Біздің негізгі міндетіміз – прелюдия жанрын бейнелік саласынан, музыкалық тіл жағынан, оның мәнерлі амалдарын отандық шығармалардағы ең көрнекті үлгілерінің негізінде талдау.

Қазақстанда фортепианолық прелюдия жанрында 30-дан артық пьесалар жазылған. Олардың авторлары Ғ.Жұбанова, Қ.Қожамьяров, Д.Мацуцин, М.Қойшыбаев, Н.Мендіғалиев, Т.Қажғалиев, С.Кибирова, Б.Қыдырбек, Б.Аманжолов, және т.б.

Ең бірінші прелюдиялар өткен жүз жылдығымыздағы 50-ші жылдардың басында пайда болды. Сол жылдарда бастапқы пайда болуының себебі прелюдиялардың пайда болуы болып табылады. Бұл жанрдың қазақ музыкасына тез арада сіңуі музыкалық және жалпымәдениеттік жағдайларымен байланысты болды. Дәл сол жылдары прелюдиялардың шығуына бірнеше жағдайлар себеп болды: орыс музыкалық мәдениетімен байланысының белсендірілуі, Қазақстанда консерваторияның ашылуы, концерттік фортепиано орындаушылық дәрежесінің жоғарылануы.

Қазақстан композиторларының прелюдиялары әртүрлі байқаулар мен орындаушылық репертуарының құрамалы бөлігі болды.

Ғазиза Жұбанованың прелюдиялары Қазақстан композиторлар шығармашылығының арасында өзіндік бейнелерге толы ерекше болып келеді. Ол 1951 ж. Мәскеу консерваториясын оқып жүргенінде төрт прелюдиясын жазған. Зерттеушілердің анықтауы бойынша, олар композитордың ерекше қабілеттілігі және өзіне тән қасиеттілігіне ие дейді. Олардың ойынша, Ғ.Жұбанованың шығармаларында «композитордың дарындалығы, оның лирикалық зейіні, халық мәдениетімен

терең байланысы» байқалады.

Зымырап өтіп жатқан сәтті тоқтатуды қалайтын, соны сезініп және кішкене толықтырылғандығына ғажайыптануға сәйкес келетін бұл жанрдың мазмұнды белгісі жас композитордың прелюдияларында жақсы көрінеді. Практикада ең батыл ой-пікірлерін келтіре отырып, Ғ.Жұбанова шегі жоқ мүмкіндіктерді және керемет еркіндікті тудырады.

Прелюдиялар бұл жанрда ең игі дәстүрлерінде жазылып, олардың негізінде классикалық европалы бастауымен біздің халық импровизациялық түпкі тамырымен тығыз байланыста. Бұл прелюдиялар автордың жеке стилін бейнелейді: бейнелердің қарама-қайшылығы, мазмұндылығы мен лиризмі. Ғ.Жұбанованың прелюдияларында ұлттық мәдениетімен терең байланыстылығы анық байқалады: қазақ әндері, домбыра мен қобыздың екі дыбыстығының қандай да тәсілдері, қазақ күйлерінің бейнеге толы әлемі.

Ғ.Жұбанова өз прелюдияларында XIX-XX ғасырлардың европа және орыс музыкасындағы осы жанрдың бай тәжірибесіне сүйенеді. Көлемі жағынан шағын пьеса болғандарына қарамастан олардың гомофонды-гармониялық негізі полифониялық дыбыстығымен толықтырылған, және де жай үш бөлімді форма мен кеңейтілген периодтар көлемін аша отырып, олардың әрқайсысы белгілі бір көңілге ие. Әрбір прелюдияда пианисттік міндеттермен байланысты өзіне сай белгілі бір фактураның түрлері жасалынған. Прелюдиялар қазіргі кезде оқу-педагогикалық репертуарына енгізілді [2].

1988 жылы Ғ.Жұбанова жаңадан фортепиано циклін жазып шығарады, оған профессор Ева Коганға бағышталған «EVA» атаулы үш прелюдия енген. Бұл прелюдиялар мінезі жағынан алып қарағанда қарама-қайшылы, бірақ жалпы тематизммен байланыстырылған: E-F-A дыбыстары (ми-фа-ля) – пианистканың есімін суреттеп, үш контрастты пьесадан тұратын циклді құрай отырып, белгілі бір символиканы көрсетеді [3].

Ғ.Жұбанованың прелюдияларын тыңдағанымызда біз кеңес кезіндегі композитор С.Прокофьевтің творчестволық әсерін анық байқаймыз (Ғ.Жұбанованың прелюдиялары және С.Прокофьевтің «Мимолетности» атты циклы). Бұлар шығармалардың гармонияларында, структураларында, формаларында, штрихтарында, бір октавадан екінші октаваға «секірімдерде», айырым реңкінде және дыбыстардың бояуларында, және де диссонансты, хроматизмді және тремолоны қолдануларынан көрінеді.

Ғ.Жұбанованың прелюдиялары педагогикалық және концерттік репертуарында кеңінен қолданылады. Олар байқау бағдарламалардың барлық басқыштарына енгізілген. Орындау жағынан қолайлы болып келеді және керемет техникалар мен көптеген міндеттерді қажет

етеді. Ғ.Жұбанованың прелюдияларын дұрыс орындау үшін оның өте нәзік бояуын және мазмұнын толық түсініп білу қажет.

Ерекше қызығушылықты Қ.Қожамьяровтың кіші формалы шығармалары бейнелейді. Композитордың музыкалық тіліндегі ұлттық мінездемесі кәсіби өнер жанрында ұйғыр музыканың ерекшелігін ең бірінші рет қолдануда үлкен үлес қосты. Р.Хасанованың айтуы бойынша, «камерно-инструментальная музыка К.Кужамьярова не так значительна, как оперная или симфоническая, но она достаточно интересна и разнообразна по жанрам». Бұларға Қ.Қожамьяровтың фортепианоға арналған алты кіші прелюдиялар және прелюдия-поэмасы жатады.

Өзінің прелюдия-поэмасында көбінесе кең диапазонды, дыбыстың байытылған реңкін күшке, энергияға мол және толық аккордтар, экспрессияның қызуы, динамикалығы мен алға ұмтылулығына, керемет драматикаларын қолданады.

Бұл жерде структура, фактура, жалпы түзілісі және мазмұны жағынан, осындай аккордтардың және осындай музыкаға ие болу жағынан алып қарағанымызда С.Рахманиновтың прелюдияларына өте жақын келеді (мысалы олар Рахманиновтың до-диез немесе соль-минор прелюдияларында байқалады).

Орындау жағынан қарағанда бұл поэма-прелюдия айтарлықтай күрделі. Композитор мұнда барлық регистрді және кең диапазонды қолданғандықтан пианист орындағанда оркестрді елестетіп, оларды әртүрлі аспаптарға бөліп қарауы ықтимал. Ал оны орындау мақсаты жағынан анықтасақ, шығарманың ішіндегі бір аккордтан екінші аккордқа тегістей ауыстырып, сол ұйғыр мотивіне сәйкес әрбір гармониясын естіп, түсініп, аппликатуралары мен педальін дұрыс қолдану абзал.

Нағым Меңдіғалиевтің есімімен осы фортепианолық жанрының биік шыңдарына жету көріністерімен тығыз байланысты. Ол ең алғаш кәсіби қазақ пианисті бола тұра тыңдарман аудиторияларында үлкен танымалдыққа ие болып, музыкалық мектептер, училище және консерваторияның оқу-методикалық репертуарына кіретін ең бірінші фортепианоға арналған концерттер, бірнеше миниатюралардың авторы болды. Оның «Домбыра туралы аңыз» атты концерттік пьесасы қазақ фортепиано музыкасында кеңінен тараған шығармаларының бірі болды. Сонымен бірге оның 2 прелюдиясы да (a-moll, As-dur) тыңдарманға тартымды да қызықты болып келеді (1966). Оның бірінші «Степь» деген атауға ие болған, фактура құрылымы жағынан С.Рахманиновтың gis-moll op.32 №12 прелюдиясына ұқсас. Бұл ұқсастық кеңінен әндетілген әуені мен құрастырылған гармониясында байқалады. Бірақ каденциясында Н.Меңдіғалиев шабыстағы бейнені суреттей отырып, домбыраның қоңыр дыбысын енгізеді. Екінші пре-

людиясы бейнелік құрылыс жағынан С.Рахманиновтың *As-moll* op.23 №6 прелюдиясына жақын. Оның әуені он алтылықтың өрнегінің фондында естіледі.

Т.Қажғалиевтің стилінің негізі өз алдына бай және әртүрлі болып келеді. Шығармашылығының түзілуіне халық дәстүрінің органикалық жинақтауы және шет елдің классиктері мен орыс композиторларының шығармашылығының әсері үлкен рөл атқарды. Жас автордың шығармашылық нақышы ХХ ғасырдағы композиторларының арасынан Прокофьев, Стравинский және Бартоктың музыкаларына жақын болғандығы анық көрінеді. Солай етіп, Қажғалиевтің музыкасы кантилендігімен, жылы сезімімен және де Дебюсси мен Равельдің ізін жалғастырумен байланысты гармониялық вертикалінің естілуімен, тембрлік реңкімен өзіне тартымды.

Прелюдиялар әр кезеңде жазылғанымен композитордың өзі (композитордың бір сұхбатында байқалғандай) оларды бір циклге байланыстыруға жол қояды. Олар – драмалық, тереңдетілген толы психологизмнен би және скерцоға дейін баратын үлкен шеңберді қамтиды. Прелюдия жанры композиторды формасы жағынан ықшамдылығымен, оның ішкі дүниесіндегі сырын, ойын және сезімін білдіруімен қызықтырған [4]. Мысалы, №1 – Юмореска, №6 – Менуэт, №7 – Скерцо, №8 – Романтическая.

Т.Қажғалиевтің барлық прелюдиялары жанр, форма, фактура, темп және штрих жағынан әр түрлі мінезге толы.

Т.Қажғалиевтің композиторлық фортепиано стилінің ерекшелігі:

1. Жетінші прелюдиясында (Прелюдия-Скерцо) скерцо, прелюдия және күй жанрының бірігуінде анықталған жанрдың халықаралық және ұлттық синтезі;

2. Халық ұлттық стилистикасы мен қазіргі заманға сай композиторлық жазбасының байланысы. Бұл ерекшелік барлық прелюдияларда бар. Ол қазақ музыкасын мінездеуші ХХ ғасырдың әдістерімен сәйкес келеді;

3. Әрбір прелюдияларын аспаптауға болатындықтан оркестрлік көрініспен қарастыруға болады;

4. Прелюдияларының біртегістігі мен графикалығының полифониялық мазмұндамасында пайда болуы;

Бұл прелюдияларының стильдік бастауы С.Прокофьевтің фортепиано шығармашылығымен (op. 12, №7 до-мажор прелюдиясы, Прокофьевтің 4-ші сонатасындағы *Andante*, «Мимолетности» №2, «Сарказмалары», №8 сонатасынан Менуэт, «Скерцо» op. 12) тығыз байланысты. Осымен бірге айту керек, Т.Қажғалиевтің прелюдияларында қазақ мәдениетіміздің музыкалық дәстүрімен байланысты анықталады. Мысалы, 7-ші прелюдиясының ырғақтық мотивінде

(«Шилі өзен», «Уридай», «Сәулем-ай» секілді қазақ әндерімен тұтас), бірінші және екінші прелюдиясының әуенінде есітеміз.

Т.Қажғалиевтің прелюдияларының анықтау процесінде оның миниатюраларында автордың өзіндік жекелігі байқалады. Бұл жекелік XX ғасырдың музыкасындағы қазіргі заманға келетін тілінде, дәстүрінде әрі фортепиано стиліндегі гармонияның күрделілігі мен формасының анықтығында. Т.Қажғалиев прелюдиясының фактурасында керемет өнертапқыштық шеберлігін көрсетеді: біз оны қалың тембрінің қосылуында және унисондық қуыстығының фондық эффектіде, әуендетілген лирикалық мелодиясында және өткір кластерлік гармониясында көреміз. Өзінің бейнесі жағынан да прелюдия ерекшеленеді – мұнда лирика да, жұмсақтық та, нәзіктік те апаттылық та бар және бейнелігі толық, театрлы. Бірінші, Екінші және Жетінші прелюдияларының тематикалық материалында өзінің ұлттық топырағы, композитордың музыкалық тіліндегі ұлттық табиғаты байқалады.

Республикамызда прелюдия жанрының даму көрінісінде Ж.Тезекбаевтың екі прелюдияларын атап өтсек болады.

Ж.Тезекбаев өзінің ертедегі шығармашылығында фортепиано үшін «Сон» және «Явь» деген 2 прелюдияларын жазды (1978). Және де сол фортепианоға және оркестрге жазылған «Нәзік жалған» прелюдиясын енгізді.

Аспаптық жанр бойынша ол фортепиано аспабында фактуралардың байлығын сезінген. Сол үшін Барток, Стравинский, Орф, Хиндемиттің шығармаларын үйрене отырып, ол қазіргі заманға сәйкес белгілі амалдарын қолданады. Оның ерте дәуіріндегі музыкасында европа жанрындағы (поэма, баллада) және сол секілді қазақ дәстүрлі музыкасындағы (ән, терме, күй) импровизация мен тембрлік мүмкіндіктерімен бірге қазіргі және ұлттық стилистикасы байқалады [5].

Тезекбаевтың интонациялық тіл байлығы европа нормасындағыдай қатал емес, ал қазіргі заманға сәйкес келеді.

Фортепиано үшін жазылған төрт прелюдияның авторы Б.Аманжолов болып табылады. Ол 1969 ж. Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясында дайындау курсына профессор Ғ.А.Жұбанованың класында оқып жүрген шақтарында жазған еді. Прелюдиялар үлкен цикл құрайды. Оның прелюдияларын француз импрессионисттер дебюсси мен Равельдің шығармаларымен, олардың бағдарламалы миниатюраларымен, және де А.Н.Скрябиннің прелюдияларымен, С.С.Прокофьевтің «Мимолетности»ларымен салыстыруға болады.

Фортепиано циклін құрайтын пьесалары өзінің шынайылығы мен көркем бейнелі тереңділігімен ерекшеленеді [6]. Оның барлық

прелюдиялары табиғаттың бейнелерімен тығыз байланысты және өзіне тән атауларға ие: «Осенью в горах», «Ручей», «Вечерний напев», «Кокпар».

Сонымен, қорыта айтқанда, Ғ.Жұбанова, Қ.Қожамьяров, Т.Қажғалиев, Н.Мендіғалиев, Ж.Тезекбаев, Б.Аманжолов және т.б. композиторлардың прелюдия жанрына үлес қосқан шығармалары жаңа құралдарын ізденуге көрсетілімді және де көркем ойлы тұжырымдамаларының құрылуында үлкен рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Михайлов М. Этюды о стиле в музыке. Статьи и фрагменты. – Л., 1990. – 288 с.
2. Досаева А. Прелюдии Г.Жубановой, поэма Е.Рахмадиева «На зов Абая». Методические указания к исполнению произведений композиторов Казахстана для фортепиано. – Алма-Ата, 1983. – С. 3-15.
3. Мухитова А.К. Фортепианное искусство Казахстана второй половины XX века. Автореф. дисс... канд. искусствоведения. – Алматы, 2009. – 26 с.
4. Байскалова А.Б. Цикл из семи прелюдий Т.Кажғалиева. Методические указания. – Алма-Ата: НМК, 1983. – с. 24.
5. Джумакова У. О творчестве композитора Ж.Тезекбаева. // Родному ВУЗУ наш талант. – Алматы: Онер, 2005. – С. 230-245.
6. Измаилов Н. Методические рекомендации по исполнению камерных произведений Б.Аманжолов. – Алма-Ата, 1987. – 32 с.

References:

1. Mihajlov M. *Jetjudy o stile v muzyke. Stat'i i fragmenty.* – L., 1990. – 288 s. (*In Russ.*).
2. Dosaeva A. *Preljudii G. Zhubanovoj, pojema E.Rahmadijeva «Na zov Abaja».* Metodicheskie ukazanija k ispolneniju proizvedej kompozitorov Kazahstana dlja fortepiano. – Alma-Ata, 1983. – S. 3-15. (*In Russ.*).
3. Muhitova A.K. *Fortepiannoe iskusstvo Kazahstana vtoroj poloviny XX veka.* Avtoref. diss... kand. iskusstvovedenija. – Almaty, 2009. – 26 s. (*In Russ.*).
4. Bajskalova A.B. *Cikl iz semi preljudij T.Kazhgalieva.* Metodicheskie ukazanija. – Alma-Ata: NMK, 1983. – s. 24. (*In Russ.*).
5. Dzhumakova U. *O tvorchestve kompozitora Zh.Tezekbaeva.* // Rodnomu VUZU nash talant. – Almaty: Oner, 2005. – S. 230-245. (*In Russ.*).
6. Izmailov N. *Metodicheskie rekomendacii po ispolneniju kamernyh proizvedenij B.Amanzhola.* – Alma-Ata, 1987. – 32 s. (*In Russ.*).